

Antoni Jackowski

OSTATNI PRZED WOJNĄ ZJAZD POLSKICH GEOGRAFÓW W KRAKOWIE. INSTYTUT GEOGRAFICZNY UNIwersYTETU JagIELLOŃSKIEGO 28–29 MAJA 1939 ROKU¹

Zarys treści Główny referat na Zjeździe pt. „Geografia a obronność państwa” wygłosił prof. S. Pawłowski. W sposób wszechstronny scharakteryzował w nim warunki obronne Polski. Zjazd odbywał się w bardzo gorącej atmosferze. Wokół trwały przygotowania do prawdopodobnej wojny z Niemcami. Nie przewidywano jeszcze zajęcia fragmentu terytorium Polski przez Sowieci. Niektóre wystąpienia nabrały charakteru pożegnania.

Słowa kluczowe Geografia, geografowie, nauczyciele geografii, zjazdy geograficzne.

1. Wprowadzenie

Okres międzywojenny charakteryzowało ożywione i pełne sukcesów życie geograficzne. Przejawiało się ono m.in.: 1) wzrastającą siecią ośrodków geografii, powstających wraz z nowymi uniwersytetami, 2) rosnącą liczbą studentów i tworzeniem programów studiów, kształcących specjalistów niezbędnych w kraju odbudowującym się po latach niewoli, 3) dalszym rozwojem kartografii i szkoły romerowskiej, 4) rozszerzającym się zakresem merytorycznym i przestrzennym badań, podejmowanych głównie z myślą o potrzebach gospodarki narodowej. Była to tzw. „geografia stosowana”. Polscy geografowie mieli znaczący w skali międzynarodowej udział w rozwoju kartografii, geografii turystyki, planowania przestrzennego i regionalnego oraz geografii politycznej. Z powodzeniem rozwijały się szkoły geograficzne, zwłaszcza w zakresie kartografii, geomorfologii i antropogeografii. Ich twórcami byli: Ludomir Sawicki i Jerzy Smoleński (Kraków), Eugeniusz Romer i Henryk Arctowski (Lwów), Stanisław Lencewicz

¹ Fragmenty tekstu były publikowane w „Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 2015, 179: 50–57.

i Antoni Sujkowski (Warszawa), Stanisław Pawłowski i Stanisław Nowakowski (Poznań), Mieczysław Limanowski i Kazimierz Jantzen (Wilno). Pod koniec okresu międzywojennego zaczęły wykształcać się szkoły związane z takimi osobami, jak: Wiktor Ormicki (Kraków), August Zierhoffer oraz Józef Wąsowicz (Lwów), Bogdan Zaborski (Warszawa) i Rajmund Galon (Poznań). Ich rozwój przerwał wybuch II wojny światowej. Powstawały wyspecjalizowane instytuty naukowe (np. Wojskowy Instytut Geograficzny) lub placówki badawcze z rozwiniętymi działami geografii (np. Instytut Bałtycki, Instytut Śląski, Instytut Badań Spraw Narodowościowych). Wyrazem światowego uznania dla naszej geografii było powierzenie Polsce organizacji: II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów (1–11 czerwca 1927) oraz XIV Kongresu Międzynarodowej Unii Geograficznej (MUG) (21–31 sierpnia 1934). Funkcję wiceprzewodniczących MUG pełnili: E. Romer (1931–1938) i S. Pawłowski (1938–1939).

W dniu 27 stycznia 1918 roku powstało w Warszawie Polskie Towarzystwo Geograficzne (PTG). Za główny cel swojej aktywności uznało zjednoczenie środowiska geografów, podzielonego w wyniku ponad wiekowej niewoli związanej z rozbiorem. Po 1926 roku zaczęły pojawiać się tendencje odśrodkowe, zmierzające do „rozbitcia regionalnego” jednolitej dotąd organizacji. Górę wzięły emocje, osobiste ambicje i źle rozumiane zadania organizacji. Tak więc do końca lat międzywojennych PTG obejmowało tylko następujące oddziały: Krakowski (powstał w 1922 r.), Śląski (1929–1934, następnie włączony do Oddziału Krakowskiego), Łódzki (1929–1933, następnie Warszawa), Wileński (od 1935 r.) oraz Warszawski (1935–1939). Obok PTG działały dwa niezależne Towarzystwa Geograficzne: we Lwowie od 1926 r. (przewodniczący E. Romer) i w Poznaniu od 1928 r. (przewodniczący S. Pawłowski). Mimo, że obaj uczeni stale nawoływali do powołania jednego, ogólnokrajowego Związku Polskich Towarzystw Geograficznych, na zjednoczenie ruchu geografów trzeba było czekać do 1946 roku.

Charakter nauczycielskiej organizacji zawodowej miało natomiast Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii – ZPNG (1922–1939). Powstało z inicjatywy Juliusza Jurczyńskiego podczas zwołanego przez niego do Łodzi I Zjazdu Polskich Nauczycieli Geografii. Blisko współpracowało z PTG, ale ściśle więzi łączyło je z Towarzystwami Geograficznymi we Lwowie i w Poznaniu. Przewodniczącymi Zrzeszenia byli: E. Romer (1922–1929) oraz S. Pawłowski (1929–1939), a siedzibami kolejno Lwów i Poznań. Organem Zrzeszenia obu towarzystw było „Czasopismo Geograficzne”. Na szczęście łamy periodyku były dostępne dla wszystkich geografów polskich, niezależnie od ich przynależności organizacyjnej. W 1928 roku J. Smoleński ostro skrytykował sytuację, kiedy prawo do reprezentowania geografii polskiej przypisywały sobie tylko dwa regionalne Towarzystwa Geograficzne oraz Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii. Nie przysporzyło to krakowianinowi przyjaciół w tych środowiskach. Dopiero po latach jeden z twórców Zrzeszenia i jego wieloletni sekretarz Julian Czyżewski

przyznał rację Smoleńskiemu (Czyżewski 1968: 88–89). Mimo tych zastrzeżeń Smoleński popierał działalność Zrzeszenia, działając na rzecz jego charakteru ogólnopolskiego. Miała do tego doprowadzić ściślejsza współpraca z PTG, a także z innymi – poza Lwowem i Poznaniem – ośrodkami geograficznymi. Rozumiejąc, że trzeba działać szybko Smoleński doprowadził do utworzenia w Krakowie w 1931 roku Koła Zrzeszenia, które kilka lat później liczyło już blisko stu członków. Wszystkie krakowskie imprezy organizowane przez Zrzeszenie odbywały się w Instytucie Geograficznym UJ. Bardzo prędko grupa z Krakowa stała się najbardziej aktywną w skali kraju (Czyżewski 1968: 89, 91).

Zrzeszenie organizowało cykliczne Zjazdy Polskich Nauczycieli Geografii, które stanowiły jedyne w kraju forum umożliwiające spotkanie wszystkich geografów². Odbyło się osiem takich zjazdów: w Łodzi (1922), Lwowie (1926, 1928), Poznaniu (1929), Gdyni (1931), Warszawie (1933), Katowicach (1936) i Krakowie (1939). Zgromadzenia te odegrały ważną rolę w rozwoju geografii. Niektóre z nich miały nawet charakter pewnej manifestacji politycznej skierowanej przeciwko państwu niemieckiemu (np. spotkania w Gdyni i częściowo w Katowicach). Każdy zjazd posiadał rozbudowaną część dydaktyczną, wszystkim imprezom towarzyszyły wystawy kartograficzne i pomocy naukowych (wraz z najnowszą literaturą przedmiotu).

2. Tradycje zjazdów geograficznych w Krakowie

Kraków był ośrodkiem o dużym doświadczeniu w zakresie organizacji wielkich imprez geograficznych. Niemal bezpośrednio po zakończeniu I wojny światowej zorganizowano tu z wielkim rozmachem ogólnokrajowy Zjazd Geografów, który odbywał się w dniach 9–11 kwietnia 1922 roku w Sali Posiedzeń Senatu UJ. Gospodarzem byli geografowie działający w Krakowskim Oddziale Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. W spotkaniu uczestniczyło około stu osób, które reprezentowały środowisko nauczycieli szkół średnich oraz pracowników ośrodków uniwersyteckich z całej Polski. Obecni byli przedstawiciele Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Ministerstwa Spraw Wojskowych, Akademii Umiejętności, Polskiego Towarzystwa Geograficznego oraz Polskiego Towarzystwa Geologicznego.

Głównym celem spotkania była sprawa podziału ziem polskich na naturalne krainy geograficzne i wyboru nazw dla tych krain, a także ujednoczenie w skali kraju słownictwa geograficznego stosowanego w szkolnictwie poszczególnych zaborów. Podstawowe referaty wygłosili S. Pawłowski (Poznań) *Krainy geograficzne Polski, ich podział i nazwy* oraz J. Smoleński (Kraków) *Słownictwo w zakresie geografii fizycznej*. Ze względu na rangę i specyfikę referowanej problematyki, wymienione opracowania miały swoich koreferentów, odpowiednio

² Przed wojną PTG nie organizowało dorocznych zjazdów.

L. Sawickiego oraz Stanisławę Niemcównę. Temperatura obrad była bardzo wysoka, a posiedzenia trwały po kilkanaście godzin. Efektem Zjazdu było ustalenie nazw dla około 800 najważniejszych pojęć geograficznych i nauk pomocniczych³.

Duże znaczenie dla integracji środowiska miały Zjazdy Koleżeńskie Geografów Krakowskich. Były one adresowane do pracowników, absolwentów, studentów i współpracowników Instytutu Geograficznego UJ. Organizatorami był Instytut oraz Oddział Krakowski PTG. Mimo, że w nazwie posiadały przymiotnik „krakowskie”, ich zasięg był ogólnopolski. Uczestniczyli w nich bowiem również przedstawiciele innych ośrodków geograficznych. Pierwszy Zjazd odbył się w dniach 2–3 lutego 1928 roku. Okazją była 10. rocznica powstania Krakowskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Geograficznego. W Zjeździe uczestniczyły ogółem 242 osoby. Referaty wprowadzające wygłosili: J. Smoleński *Rozwój i stan naukowej pracy geograficznej w ośrodku krakowskim* oraz S. Niemcówna *Kraków jako ośrodek pracy metodyczno-dydaktycznej w zakresie geografii*. Wieczorem pierwszego dnia w Auli Collegium Novum UJ miało miejsce uroczyste posiedzenie związane z jubileuszem Krakowskiego Oddziału PTG. Wzięło w nim udział kilkaset osób, w tym wielu gości oficjalnych. Na zakończenie referat *Polska akcja ekspedycyjna* wygłosił L. Sawicki. Cała uroczystość, łącznie z referatem Sawickiego, była transmitowana przez Polskie Radio Kraków, co w tamtym czasie należało do rzadkości. Zjazdowi towarzyszyła wystawa, obejmująca sekcje: kartograficzną, przyrządów i modeli, książek oraz czasopism geograficznych. Przygotował ją zespół kierowany przez Wiktora Ormickiego. Drugi dzień Zjazdu był poświęcony czterem lekcjom pokazowym w szkołach podstawowych (powszechnych) i średnich. Uczestnicy wzięli też udział we wzorcowej wycieczce szkolnej na Wawel, którą prowadziła S. Niemcówna.

Zjazd był jedną z ostatnich tak wielkich imprez geograficznych w Polsce, w której uczestniczył przed śmiercią L. Sawicki. W perspektywie późniejszych tragicznych wydarzeń (tragiczna śmierć jesienią 1928 r.) było to Jego pożegnanie z geografami polskimi, a zwłaszcza krakowskimi. Dlatego słowa Sawickiego, które zamieścił we wstępie do okolicznościowego wydawnictwa pozjazdowego można częściowo potraktować jako część Jego testamentu:

„Pierwszy Zjazd Koleżeński Geografów Krakowskich zadokumentował przez liczny udział, owocne swe obrady i ciepły nastrój, który stworzył, potrzebę częstego gromadzenia się w Polsce wszystkich, którym dobro i rozwój nauk geograficznych leży na sercu. Niemniej jasno wystąpiła konieczność intensywniejszej niżeli dotąd rozbudowy organizacji geografii w Polsce, której owocem byłoby pogłębienie i rozpowszechnienie pracy naukowej, jak niemniej dźwignięcie i zharmonizowanie pracy pedagogicznej (...)” (Sawicki 1928: 3).

Drugi Zjazd Koleżeński Geografów Krakowskich odbył się w dniach 3 i 4 lutego 1939 roku w Instytucie Geograficznym UJ. Był on pomyślany jako swego

³ Zob. J. Smoleński (1923: 12–17); *Polskie słownictwo geograficzne* (1922).

rodzaju hołd złożony pamięci L. Sawickiego. Punktem kulminacyjnym było odsłonięcie w dniu 3 lutego w hallu Instytutu Geograficznego UJ Tablicy Pamiątkowej poświęconej temu wybitnemu uczonemu oraz złożenie wieńca na Jego grobie na Cmentarzu Rakowickim. Wykład inauguracyjny *Spoleczna rola geografii* wygłosił J. Smoleński. W części naukowej zaprezentowano wykłady prezentujące dorobek poszczególnych dziedzin geografii w latach 1929–1938: kartografii (Józef Szaflarski), geografii fizycznej (Mieczysław Klimaszewski), antropogeografii (Stanisław Leszczycki), geografii historycznej (Karol Buczek), problemów dydaktycznych w nauczaniu geografii (Tadeusz Czort). Ponadto w Sali Seminarnej zorganizowano wystawę ilustrującą dorobek naukowy Instytutu w latach 1929–1938. Obradom naukowym towarzyszyły lekcje praktyczne w krakowskich szkołach średnich.

3. Wyboista droga przygotowań do VIII Zjazdu Nauczycieli Geografii

Dotychczasowe rozważania pozwalają stwierdzić, że obok wysokiej rangi badawczej i dydaktycznej krakowski ośrodek geograficzny potrafił organizować również wielkie imprezy o charakterze naukowym. Dlaczego więc tak długo zwlekano z przyznaniem Krakowowi zorganizowania Zjazdu Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii?

Odpowiedź na to pytanie nie jest łatwa, choćby ze względu na fakt, że niemal wszystkie archiwalia związane z działalnością Zrzeszenia zaginęły w okresie II wojny światowej (Czyżewski 1968: 64). W tej sytuacji jedynym materiałem źródłowym są materiały publikowane głównie w „Czasopiśmie Geograficznym”. W znacznie mniejszym zakresie wiadomości z tego zakresu można odnaleźć na łamach „Przeglądu Geograficznego” czy „Wiadomości Geograficznych”. Okazjonalnie informacje o wydarzeniach organizowanych przez Zrzeszenie, głównie o Zjazdach, prezentowała prasa codzienna.

W uchwałach podjętych podczas VI Zjazdu w Warszawie (1933) odnajdujemy zapis: „Następny VII. Zjazd Nauczycieli Geografii postanowiono odbyć w Krakowie i w związku z tym powołano w skład Komitetu Organizacyjnego pp.: K[onstantego] Bzowskiego, [Rudolfa] Hajnosa, St. Niemcównę, [Juliana] Stanocha, J. Smoleńskiego i [Leopolda] Węgrzynowicza z prawem kooptacji. Do Komisji Rewizyjnej VII. Zjazdu powołani zostali pp. R[oman] Beranek, A[leksander]Janowski i St[anisław] Srokowski” (Ordyński 1933: 203).

Informację o tym, że VII Zjazd miał się odbyć w 1936 roku w Krakowie odnajdujemy też w innych materiałach⁴. A potem, przez kilka lat na temat tego spotkania zapanowała cisza. Zjazd w 1936 roku odbył się w Katowicach, choć z przebiegu obrad, a zwłaszcza ze zgłaszanych wniosków widać, że Kraków

⁴ „Wiadomości Geograficzne”, 1933, 8/10: 80; „Czasopismo Geograficzne”, 1933, 11 (3): 121; J. Czyżewski (1968: 86).

był wtedy świetnie przygotowany do zorganizowania takiej imprezy u siebie. J. Czyżewski zauważa, że „prawie wszystkie szczególnie ważne wnioski, jakie ten zjazd [katowicki] uchwalił zostały przedstawione (...) przez przedstawicieli koła [krakowskiego]” (Czyżewski 1968: 91). W relacji tego autora ze zjazdu katowickiego odnajdujemy jedynie wplecioną w tekst i trudną do odnalezienia informację, że „krakowskie koło ZPNG (...) zaprosiło najbliższy zjazd do Krakowa” (Czyżewski 1968: 92). Nie ma ani jednego słowa wyjaśnienia, dlaczego Kraków musiał w 1936 roku ustąpić miejsca Katowicom? Czy Zjazd poświęcony problematyce śląskiej rzeczywiście musiał się odbyć w terminie przyznanym Krakowowi? Nie uzasadniał tego główny referat zjazdu przygotowany przez Marię Czekańską (Poznań) pt. *Niemieckie podręczniki geografii* (Czekańska 1937: 323–328). Było to bardzo ważne wystąpienie zarówno pod względem naukowym, jak i politycznym. Uświadamiało polskiemu odbiorcy jak pełne nienawiści wobec Polski i pełne kłamstw są niemieckie podręczniki geografii⁵. Lektura tekstu jest wstrząsająca, ale problematyka ta była znana już wcześniej, choćby z badań Kazimierzy Jeżowej (*Agitacja antypolska w geografii niemieckiej*, 1929). A więc również nie ten czynnik zadecydował o przeniesieniu Zjazdu z Krakowa do Katowic. A więc co? Jedyna odpowiedź jaka się nasuwa to znana w środowisku niechęć E. Romera do geografów krakowskich. Gdy zmarł L. Sawicki (1928), którego lwowski kartograf uznawał za swojego najpoważniejszego konkurenta w zakresie produkcji map szkolnych, ów brak sympatii do Krakowa przeniósł się na Smoleńskiego i niektórych jego uczniów. Z kolei S. Pawłowski był najbliższym uczniem i współpracownikiem Romera, a więc i jemu mogła udzielić się ta niczym nie usprawiedliwiona niechęć. Oczywiście to są wyłącznie przypuszczenia, ale tylko w ten sposób można tłumaczyć te rozszady dotyczące zjazdów. Mało tego! W ostatnim zeszycie „Czasopisma Geograficznego” z 1938 roku zamieszczono ujęty w ramki specjalny komunikat anonsujący kolejne przesunięcie zjazdu krakowskiego: „(...) Zarząd Główny ZPNG komunikuje, iż Walny Zjazd Członków Zrzeszenia oraz Ogólnopolski Zjazd Polskich Nauczycieli Geografii, odbędzie się w roku 1939 w czasie Zielonych Świąt i to prawdopodobnie w Centralnym Okręgu Przemysłowym. Bliższe szczegóły o zjeździe zostaną podane w osobnych komunikatach”⁶. Czyżby znowu zamierzano poniżyć geografii krakowską? Nieznane są drogi rozumowania władz Zrzeszenia. Nie wiadomo też, co działo się później i kto obronił imprezę w Krakowie. W każdym razie decyzja akceptująca ostatecznie ośrodek krakowski jako miejsce zjazdu musiała zapaść późno. Świadczą o tym chociażby daty anonsów prasowych, wszystkie pochodzące z maja 1939 roku⁷.

⁵ Odnośnie podręczników geografii w Związku Sowieckim w 1936 roku ukazał się artykuł W. Markowskiej-Polkowskiej *Polska w świetle sowieckich podręczników geografii*.

⁶ „Czasopismo Geograficzne”, 1938, 16(4): 368.

⁷ „Ilustrowany Kurier Codzienny”, 20 maja 1939, 138: 17; „Przegląd Pedagogiczny”, 17 maja 1939, 58(11): 185; „Czasopismo Geograficzne”, (kwiecień–maj) 1939, 17(1): 79–80.

4. Organizacja Zjazdu i jego przebieg

Można sobie wyobrazić zdenerwowanie geografów krakowskich, którym najpierw kazano bardzo długo czekać na ostateczną decyzję odnośnie organizacji Zjazdu, a następnie przekazano decyzję z bardzo krótkim czasem realizacji. Zjazd miał się odbyć w okresie Zielonych Świąt, w dniach 28–29 maja. Trzeba pamiętać, że nie były to czasy normalne. Coraz bardziej gęstniała atmosfera związana z oczekiwaniem na spodziewany wybuch wojny z Niemcami (wtedy jeszcze nie brano pod uwagę agresji sowieckiej). Uniwersytet Jagielloński w bardzo szerokim zakresie włączył się w akcję uświadamiania społeczeństwu wszystkich niebezpieczeństw, jakie niosła ze sobą ówczesna sytuacja polityczna. Uczestniczyli w niej również geografowie, zwłaszcza J. Smoleński oraz W. Ormicki. W kwietniu 1939 roku J. Smoleński i J. Szaflarski wraz z grupą innych pracowników UJ zostali przekazani jako eksperci do dyspozycji Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Zadaniem ich było przygotowywanie specjalnych opracowań dotyczących stosunków polsko-niemieckich (Dybiec 2000: 675). Smoleński musiał coraz częściej bywać w Genewie, gdzie jako przewodniczący Komisji Demograficznej Ligi Narodów bronił interesów Polski, atakowanej przez pseudo-naukowców niemieckich. Dodatkowo był bardzo zaangażowany w sprawy rozwoju i bezpieczeństwa Ziemi Wschodnich. Ormicki w trybie pilnym wykonywał na zlecenie rządu opracowania dotyczące mniejszości narodowych w Polsce. Niektórych pracowników wyższych uczelni i nauczycieli zaczęto powoływać na ćwiczenia wojskowe, innym wręczano karty mobilizacyjne. W tym samym czasie S. Pawłowski był pochłonięty realizacją misji nałożonej na niego przez Senat Uniwersytetu Poznańskiego. Odpowiadał on za wyszukanie odpowiedniego miejsca do ewakuacji poznańskiej uczelni. Z tej racji był w stałych rozjazdach. Nie był to dobry czas na obradowanie i spokojną dyskusję!

Mimo, że czas dany organizatorom był bardzo krótki, Zjazd zakończył się dużym sukcesem. Było to możliwe dzięki ciężkiej pracy kilku osób z Zarządu i Komisji Rewizyjnej Koła Krakowskiego ZPNG, Krakowskiego Oddziału PTG oraz Instytutu Geograficznego UJ. Głównymi organizatorami byli: profesor J. Smoleński, dyrektor Instytutu Geograficznego UJ, dr Julian Stanoch, przewodniczący Krakowskiego Koła ZPNG, docent W. Ormicki (UJ), profesor Walenty Winid (Akademia Handlowa w Krakowie), docent J. Szaflarski (UJ), dr T. Czort, dr Rodion Mochnacki oraz dr S. Niemcówna. Zgłoszenia zbierał i korespondencję prowadził W. Winid, wykorzystując w tym celu pomieszczenia Katedry Geografii Gospodarczej AH, która mieściła się wówczas przy ul. Sienkiewicza 1. Warto odnotować, że uczestnicy Zjazdu korzystali z 50% zniżki kolejowej na trasie od miejsca zamieszkania do Krakowa i z powrotem, przyśługiwał im również dzień płatnego urlopu.

Zrzeszenie doceniło wysiłek organizatorów, o czym może świadczyć pisemne podziękowanie, jakie pod koniec czerwca otrzymał W. Ormicki. Podpisali je:

prezes S. Pawłowski oraz sekretarz Mieczysław Dorywalski. Należy przypuszczać, że podobne pisma otrzymali wszyscy członkowie zespołu organizacyjnego.

Z samego przebiegu Zjazdu zachowało się niewiele materiałów. Do września 1939 roku nie ukazało się już drukiem żadne czasopismo geograficzne. Najobszerniejszą informację odnajdujemy w „Ilustrowanym Kurierze Codziennym” (*Obronność granic...* 1939: 4) oraz w opublikowanym na początku sierpnia tamtego roku raporcie R. Mochnackiego (Mochnacki 1939: 55, 64–65). W dokumencie tym czytamy optymistyczną zapowiedź, że „wszystkie referaty, przebieg dyskusji oraz uchwalone wnioski będą drukowane w „Czasopiśmie Geograficznym”, Lwów, 1939 z. 3” (Mochnacki 1939: 65). Uwaga nie wymaga komentarza. O spotkaniu krakowskim ukazały się ponadto jeszcze dwie różnej objętości informacje prasowe⁸. Po wojnie o imprezie wzmiankował J. Czyżewski (Czyżewski 1968: 94–96).

Uroczystość otwarcia Zjazdu była okazała. Jak napisał „IKC” impreza zgromadziła „nauczycieli, którzy szerzą wśród młodzieży nie tylko fizyczną znajomość nauki o ziemi, o Polsce, ale również miłość dla Ojczyzny”. W sali wykładowej Instytutu Geograficznego UJ przy ul. Grodzkiej 64 zebrało się około 350 uczestników, którzy przybyli z różnych stron Polski. Honory gospodarza pełnił J. Smoleński, który przewodniczył też obradom plenarnym. Obok niego w prezydium Zjazdu zasiadali m.in.: S. Pawłowski, August Zierhoffer, J. Stanoch, W. Winid. Na sali obecni byli m.in. przedstawiciele Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministerstwa Spraw Wojskowych, a także władz lokalnych z wizytatorem Konstantym Bzowskim. Zebrani wysłali „telegramy hołdownicze” do Prezydenta RP profesora Ignacego Mościckiego, Naczelnego Wodza Marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego, Prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda oraz Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego profesora Wojciecha Świątosławskiego.

Jako pierwszy na sesji plenarnej wystąpił prof. S. Pawłowski prezentując referat pt. *Geografia a obronność państwa*. Scharakteryzował w nim w sposób wszechstronny warunki obronne Polski. Od dawna zajmował się on Kresami Zachodnimi, wskazując na możliwe kierunki ekspansji niemieckiej. Podobną problematyką zajmował się Jerzy Smoleński, ukazując jednak to zagadnienie w szerszym kontekście, uwzględniającym również zagrożenia wewnętrzne i z kierunku wschodniego. Jak niebezpieczne dla Niemców były to studia może świadczyć fakt, że obaj znaleźli się w gronie uczonych polskich – największych wrogów III Rzeszy. Do tej grupy Niemcy zaliczyli również obecnego na Zjeździe Antoniego Wrzoska za jego prace o Śląsku i Pomorzu (*Politische Wissenschaft in Polen...* 1939).

⁸ „Kurier Poznański”, 31 maja 1939, 245, wyd. poranne, s. 4; „Warszawski Dziennik Narodowy”, 2 czerwca 1939, 150A: 5.

Ponieważ nie zachował się tekst wystąpienia Pawłowskiego, główne tezy rozważań autora możemy zaprezentować jedynie na podstawie materiału wydrukowanego w „Ilustrowanym Kurierze Codziennym”: 1. Geografia bada ziemię, jak znaleźć uśpione w niej siły i jak jej bronić; 2. Istniejąca od 2000 lat geografia nie tylko wyjaśnia zjawiska fizyczne ziemi, ale do jej zadań należy też **przewidywanie**⁹ możliwych w przyszłości procesów; 3. Specjalną dziedziną geografii jest **geografia wojskowa**, która naukowymi metodami pragnie wskazać, **gdzie tkwią elementy obronne państwa**; 4. W ciągu dziejów polityka państwa polskiego związana była przede wszystkim z **frontem zachodnim lub wschodnim**; 5. **Najbezpieczniejszy jest nasz front południowy** zamknięty pasmem Karpat; 6. Na froncie północnym wciskają się na teren Polski Prusy Wschodnie; 7. Polska właściwie nie posiada ziem centralnych, **wszędzie są Kresy**; 8. **Pod względem geograficznym Gdańsk związany jest najściślej z Polską**. „To też geograf polski odczuwa najserdeczniej tragedię Gdańska i jemu to wyrwa się okrzyk «**nie damy Gdańska!**»”; 9. **Natura stworzyła Polsce elementy obronne**, którymi są zwłaszcza **rzeki** rozlewające się w kierunku naszego frontu wschodniego i zachodniego oraz **blota** „których utrzymanie na Polesiu jest luksusem, spowodowanym strategicznymi warunkami”. **Lasy** zawsze dotąd broniły Polski, stanowiąc istotną przeszkodę dla penetracji kraju przez wroga. „Niestety lasy wytrzebiono i dziś **w imieniu obronności państwa geograf polski żąda stworzenia lasów**”; 10. Stopień obronności państwa podnosi coraz bardziej rozrastająca się sieć **osiedli ludzkich**; 11. Ukształtowanie Polski sprzyja rozwojowi sieci **dróg**; 12. Obszary nizinne stwarzają korzystne warunki do rozwoju sieci **lotnisk**; 13. Szczęśliwym elementem obronności jest zadawalający **przyrost naturalny**; 14. Współczesna wojna wymaga wysokiego wskaźnika edukacji wśród społeczeństwa; 15. W przypadku wybuchu wojny Polska dysponuje odpowiednimi zasobami **środków wyżywienia**; 16. Wystarczającą rezerwę energetyczną stanowią odkryte **kopalnie węgla nad Bugiem**; 17. „Jesteśmy **bardziej zjednoczonym narodem, aniżeli Niemcy**, gdyż kochamy nasz kraj i posiadamy wiarę w zwycięstwo. Nasz potencjał duchowy jest tak wielki, iż można nazwać nas słusznie **narodem żołnierzy**. Musimy myśleć nie tylko o obronie, ale i o ofensywie”.

Wykład S. Pawłowskiego słuchacze wielokrotnie przerywali gorącymi oklaskami, a po jego zakończeniu wszyscy obecni powstali owacyjnie bijąc brawa. J. Czyżewski pisze, że był to jeden z najpiękniejszych wykładów, jaki w swojej karierze uniwersyteckiej wygłosił poznański geograf (Czyżewski 1968: 95). Niestety był to równocześnie jego ostatni wykład w życiu.

Kolejne wystąpienie na sesji plenarnej dotyczyło Śląska Cieszyńskiego. Prezentował je dr A. Wrzosek, wicedyrektor Instytutu Śląskiego, wychowanek i współpracownik geografii krakowskiej, a po wojnie profesor UJ. Jego prezentacja została przyjęta z wielkim zainteresowaniem i uznaniem.

⁹ Pogrubienia tekstu wg oryginału w „IKC”.

Uczestnicy mieli też możliwość zwiedzenia specjalnie przygotowanej wystawy kartograficznej i najnowszych pomocy szkolnych.

Dalsza część Zjazdu była poświęcona sprawom dydaktycznym. W części plenarnej swoje wystąpienia zaprezentowało dwoje mówców z Poznania: M. Dorywalski *Terenoznawstwo w hufcach szkolnych PW [Przysposobienia Wojskowego]* oraz Stanisława Zajchowska *Praca sekcji dydaktycznej na XV Międzynarodowym Kongresie Geograficznym w Amsterdamie w 1938 roku*. Potem pracowano w sekcjach. Dyskutowano nad następującymi problemami: 1. Program nauczania geografii a podręczniki (sekcja szkół powszechnych); 2. Metoda epizodyczna czy systematyczna (sekcja gimnazjów ogólnokształcących); 3. Zagadnienia życia współczesnego a geografia (sekcja licealna); 4. Program geografii w szkołach zawodowych (sekcja szkół zawodowych); 5. Geografia w pedagogiach (sekcja pedagogów); 6. Planowana reforma egzaminów magisterskich a potrzeby szkoły (sekcja szkół akademickich). Cytowana wcześniej relacja R. Mochnackiego pozwala przypuszczać, że w tej części spotkania zrealizowano tylko część programu zapowiadanego w przedjazdowym komunikacie¹⁰. Najbardziej aktywną była sekcja szkół zawodowych, której przewodniczył R. Mochnacki. Przed rozpoczęciem dyskusji przedstawiono dwa referaty: *Inicjatywa gospodarcza w nauczaniu geografii* – Jakub Stefan Cezak (Zgierz) oraz *Program geografii gospodarczej w gimnazjum kupieckim a wnioski wynikające z jego realizacji* – H. Łopina (Grodno).

Drugi dzień Zjazdu poświęcony był wycieczkom. Oferta była bogata, ale wszyscy uczestnicy wybrali wyjazd na Zaolzie, niedawno przyłączone do Polski. Przewodnikiem był docent J. Szafłarski (Instytut Geograficzny UJ). Uczestnicy otrzymali starannie przygotowany informator, a podróż odbywano pociągiem specjalnym na trasie: Kraków – Bogumin – Karwina – Cieszyn – Jabłonków – Kraków.

Zjazd był połączony z walnym zebraniem Zrzeszenia. Podjęto szereg ważnych uchwał dotyczących głównie nauczania geografii w szkole.

5. Dlaczego powinniśmy pamiętać o Zjeździe?

Ostatni przed wojną Zjazd Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii odbywał się w bardzo gorączkowej atmosferze. Wokół trwały przygotowania do prawdopodobnej wojny z Niemcami. Nie przewidywano jeszcze ataku armii Stalina i zajęcia fragmentu terytorium Polski przez Sowieców. Coraz częściej okazywano publicznie uczucia patriotyczne. Przykładem tego była reakcja uczestników Zjazdu podczas wystąpienia S. Pawłowskiego. Niedługo po zakończeniu spotkania w Krakowie wielu młodych geografów udawało się do „swoich” jednostek wojskowych, rozlokowanych w różnych częściach kraju. Dla wielu uczestników

¹⁰ „Czasopismo Geograficzne”, (kwiecień–maj) 1939, 17(1): 79–80.

zgrupowanie krakowskie było okazją do ostatniego w życiu spotkania z przyjaciółmi i kolegami. Zupełnie nieoczekiwanie niektóre wystąpienia nabrały charakteru pożegnalnego. Trzy miesiące później (dokładnie za 94 dni) wybuchła II wojna światowa, a kilkanaście dni później do agresji Hitlera dołączył Stalin. Wojna przyniosła wielu uczestnikom Zjazdu męczeńską śmierć, zarówno w katowniach niemieckich, jak i sowieckich. Bardzo prędko okazało się, że geografowie stali się jedną z pierwszych grup polskiej inteligencji, którą obaj okupanci planowali wyeliminować z życia narodu. Spora grupa geografów–zjazdowiczów walczyła w Armii Polskiej na Zachodzie oraz w Armii Krajowej. Wielu ryzykowało życiem podejmując działalność konspiracyjną, zwłaszcza w zakresie tajnego nauczania – zarówno na poziomie szkolnym, jak i uniwersyteckim (spośród uczestników np. Maria Dobrowolska, R. Mochnacki, Irena Ormicka, Maria Stanoch czy J. Szaflarski). Zjazdowicze pełnili ważne funkcje w Polskim Państwie Podziemnym (np. A. Zierhoffer) lub wykonywali zadania specjalne na potrzeby rządu polskiego w Londynie (np. A. Wrzosek). Spora grupa znalazła się w obozach jenieckich (np. M. Dorywalski). Wspomnijmy bardziej szczegółowo przynajmniej niektórych spośród nich:

Jerzy Smoleński (1881–1940), profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, główny organizator Zjazdu. Uwięziony 6 listopada 1939 roku w ramach „Sonderaktion Krakau” i wywieziony do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen. Zginął w dniu 5 stycznia 1940 roku. Był jednym z najwybitniejszych geomorfologów na świecie, wybitnym znawcą problemów demograficznych Europy, współtwórcą polskiej szkoły z zakresu geografii politycznej. Dyrektor Instytutu Geograficznego UJ, członek Polskiej Akademii Umiejętności, sekretarz generalny Narodowego Polskiego Komitetu Geografii, Przewodniczący Komisji Demograficznej Ligi Narodów. Całe życie cechowała go prawdomówność i niezwykły hart ducha. Gdy po uwięzieniu otrzymał od Niemców propozycję zwolnienia za cenę podpisania deklaracji o nie prowadzeniu działalności politycznej i wyrażenia zgody na podjęcie pracy w Ostinstitut – kategorycznie odmówił.

Stanisław Pawłowski (1882–1940), profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego, Przewodniczący Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, autor głównego wystąpienia podczas Zjazdu. Od października 1939 roku poszukiwany przez gestapo, uwięziony i rozstrzelany 6 stycznia 1940 roku w Forcie VII w Poznaniu. Wybitny geograf, specjalista w zakresie geomorfologii, antropogeografii, geografii politycznej oraz dydaktyki geografii. Cieszył się wielkim szacunkiem międzynarodowej społeczności geograficznej. Był twórcą poznańskiego ośrodka geograficznego i jego wieloletnim dyrektorem, członkiem Polskiej Akademii Umiejętności, Przewodniczącym Polskiego Towarzystwa Geograficznego w Poznaniu, a od 1938 roku Wiceprezydentem Międzynarodowej Unii Geograficznej. Dwoje z trójki jego dzieci zginęło w obozie koncentracyjnym Auschwitz: Przemysław (+1942) i Wanda (+1943).

Wiktor Rudolf Ormicki (1898–1941), docent Uniwersytetu Jagiellońskiego, współorganizator Zjazdu. Uwięziony 6 listopada 1939 roku w ramach „Sonderaktion Krakau” i wywieziony do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen. W 1940 roku przetransportowany do obozu koncentracyjnego w Dachau, gdzie przyznał się do swego pochodzenia żydowskiego. Stamtąd przewieziony do jednego z najcięższych w III Rzeszy obozów – Gusen. Zamordowany 17 września 1941 roku. Był jednym z twórców polskiego regionalizmu i polskiej antropogeografii, najwybitniejszym w tamtych czasach geografem polskim młodego pokolenia. Pracował też w Instytucie Badań Spraw Narodowościowych w Warszawie, gdzie kierował Wydziałem Populacyjno-Migracyjnym. Pod koniec czerwca 1939 roku zostało wszczęte na UJ postępowanie o nadanie mu profesury tytułarnej. W 1942 roku w obozie koncentracyjnym w Auschwitz zginął jego ojciec Fryderyk.

Walenty Winid (1894–1945), profesor Akademii Handlowej w Krakowie i docent UJ, współorganizator Zjazdu. Uwięziony 6 listopada 1939 roku w ramach „Sonderaktion Krakau” i wywieziony do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen. Zwolniony w 1940 roku powrócił do Krakowa. Poświęcił się tajnemu nauczaniu. Powtórnie aresztowany przez Niemców w 1943 roku, zginął 19 stycznia 1945 roku w obozie koncentracyjnym Auschwitz. Kierownik Katedry Geografii Gospodarczej AH w Krakowie. Prekursor wdrażania metod ilościowych w geografii i kartografii, badacz stosunków amerykańskich.

Julian Stanoch (1902–1942), współpracownik Instytutu Geograficznego UJ, współorganizator Zjazdu. Nauczyciel szkół średnich Krakowa, od 19 stycznia 1937 roku przewodniczący Koła Krakowskiego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii. We wrześniu 1939 roku został zmobilizowany i walczył na froncie. W styczniu 1940 roku został adiutantem dowódcy II odcinka Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej, tzw. „Żelbetu”, podlegającego Komendzie Miasta Krakowa. Aresztowany przez gestapo w dniu 5 sierpnia 1941 roku. Był więziony na Montelupich, później wywieziony do obozu koncentracyjnego Auschwitz, gdzie zginął 22 listopada 1942 roku. Za bohaterską postawę został pośmiertnie awansowany na stopień podporucznika i odznaczony Krzyżem Walecznych.

Tadeusz Czort (1904–1940), doktor geografii UJ, współorganizator Zjazdu. Uczył w krakowskich szkołach średnich, potem pracował w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie jako instruktor do przedmiotów geografia i historia. Specjalizował się w kartografii historycznej. Zmobilizowany w sierpniu 1939 roku został przydzielony w stopniu podporucznika piechoty do Korpusu Ochrony Pogranicza na północno-wschodniej granicy Polski. We wrześniu dostał się do niewoli sowieckiej. Został zamordowany w Katyniu w kwietniu 1940 roku. Pośmiertnie awansowany do stopnia porucznika.

Jakub Stefan Cezak (1887–1940), nauczyciel i oświatowiec. Jeden z referentów Zjazdu. Twórca i wieloletni dyrektor Państwowej Szkoły Kupieckiej

w Zgierzu. Autor wielu znaczących prac z zakresu dydaktyki geografii gospodarczej. Aresztowany przez Niemców 7 maja 1940 roku został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Gusen, gdzie zmarł z wycieńczenia 18 października 1940 roku.

Tadeusz Betleja (1901–1939), doktor geografii UJ, uczestnik Zjazdu. Wieloletni nauczyciel i pracownik władz oświatowych na Śląsku. Jako podporucznik rezerwy został zmobilizowany w 1939 roku. Był adiutantem w 74. Górnośląskim Pułku Piechoty w Lublińcu. W dniu 7 września 1939 roku oddziały Pułku zostały rozbite pod Ciepielowem przez 29. Dywizję Zmechanizowaną gen. Joachima Lewelsa. Niemcy rozstrzelali na miejscu 25 wziętych do niewoli żołnierzy, w tym Tadeusza Betleja.

Jan Jasiński (1901–1939), absolwent geografii w Poznaniu, nauczyciel, uczestnik Zjazdu. Zmobilizowany w 1939 roku jako oficer walczył pod Kutnem, gdzie około 12 września został trzykrotnie ranny w nogi. Wykrwawiony trafił do szpitala w Łodzi. Zmarł na skutek zakażenia całego organizmu.

Czesław Jaxa-Bykowski (ok. 1893–1943), nauczyciel geografii w stołecznych szkołach średnich, przewodniczący Koła Warszawskiego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, uczestnik Zjazdu. Aresztowany przez Niemców 16 maja 1943 roku, rozstrzelany dwa tygodnie później (29 maja) wspólnie z żoną Zofią i córką Anną podczas zbiorowej egzekucji w ruinach getta warszawskiego.

Zdzisław Simche (1905–1940), doktor geografii UJ, współpracownik W. Ormickiego, nauczyciel w Tarnowie, uczestnik Zjazdu. W kwietniu 1940 roku został aresztowany przez gestapo jako przedstawiciel tarnowskiej inteligencji i uznany za więźnia politycznego. Początkowo został osadzony w tarnowskim więzieniu. W dniu 11 czerwca 1940 roku został włączony do pierwszego transportu do obozu koncentracyjnego Auschwitz. Otrzymał bardzo niski numer obozowy – 452. Zmarł z wycieńczenia w dniu 29 listopada 1940 roku.

6. Zakończenie

Dzieje polskiej geografii okresu międzywojennego, a zwłaszcza geografii szkolnej spinają niby kłamrą dwa ważne wydarzenia związane z Krakowem i Uniwersytetem Jagiellońskim. To tutaj po I wojnie światowej zainaugurowano ogólnopolskie spotkania geografów. Odbywające się w kwietniu 1922 roku zgromadzenie napawało optymizmem i stwarzało nadzieję na owocną współpracę wszystkich ośrodków geograficznych w Polsce. Doceniano rangę geografii w procesie integracji terytorialnej kraju, widziano konieczność podejmowania badań o charakterze aplikacyjnym. Los tak zrządził, że ostatnia z podobnych imprez przed wojną również odbyła się w Krakowie. W jakże odmiennej atmosferze przebiegały spotkania w latach 1922 i 1939. Otwierając VIII Zjazd Nauczycieli Geografii w dniu 28 maja 1939 roku J. Smoleński podkreślał „niezwyczajność”

czasu, w jakim przyszło obradować geografom. Mimo to Zjazd zakończył się sukcesem zarówno merytorycznym, jak też politycznym. Zwracano uwagę na wielki ładunek patriotyzmu obecny podczas obrad plenarnych oraz w sekcjach.

Historia sprawiła, że dzisiaj zwracamy uwagę na jeszcze jeden aspekt tego spotkania, który wtedy nikomu z uczestników nie przychodził do głowy. Już niebawem miało się okazać, że było to spotkanie pożegnalne, dla niektórych ostatnie w życiu. W swoisty sposób Zjazd ten wpisał się w dzieje martyrologii polskiej geografii.

LITERATURA

- Czekańska M., 1937, *Niemieckie podręczniki geografii*, „Czasopismo Geograficzne”, 15(4), s. 323–328.
- Czyżewski J., 1968, *Z dziejów Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii*, [w:] Biesiada R. (red.), *Polskie Towarzystwo Geograficzne. W pięćdziesiątą rocznicę działalności*, PWN, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Warszawa.
- Dybiec J., 2000, *Uniwersytet Jagielloński 1918–1939*, Nakład. PAU, Kraków.
- Markowska-Polkowska W., 1936, *Polska w świetle sowieckich podręczników geografii*, „Czasopismo Geograficzne”, 14(2/3), s. 262–280.
- Mochnacki R., 1939, *Ośrodek Metodyczny Geografii Gosp[odarczej]. Sprawozdanie z działalności za rok szkolny 1938/1939*, [w:] *Sprawozdanie za rok szkolny 1938/1939*, Liceum Handlowe. Liceum Administracyjne, Kraków.
- Obronność granic Polski. Obrady VIII Zjazdu polskich nauczycieli geografii w Krakowie*, 1939, „Ilustrowany Kurier Codzienny” z 31 maja, 148.
- Ordyński P., 1933, *Szósty Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii*, „Przegląd Geograficzny”, 13(2/4).
- Politische Wissenschaft in Polen und ihre Organisation*, 1939, Bund Deutscher Osten, Berlin.
- Polskie słownictwo geograficzne*, 1922, Nakł. Księg. „Orbis”, Kraków, t. I: Sawicki L., *Terminologia regionalna ziem polskich*; t. II: Smoleński J., *Słownictwo geograficzno-fizyczne*.
- Sawicki L., 1928, *Słowo wstępne*, [w:] Korbel S. (red.), *Pamiętnik I. Zjazdu Koleżeńskie-go Geografów Krakowskich odbytego w dniach 2–4 lutego 1928 roku w Krakowie*, Nakł. Komitetu Organiz. I. Z.K.G.K., Skład Gł. w Księg. Geograf. „Orbis”, Kraków.
- Smoleński J., 1923, *Sprawozdanie ze Zjazdu geografów w Krakowie w dniach 9–11 kwietnia 1922 r.*, „Czasopismo Geograficzne”, 1(2/3), s. 12–17.

**THE LAST BEFORE THE WAR CONVENTION
OF POLISH GEOGRAPHERS IN KRAKOW
THE INSTITUTE OF GEOGRAPHY OF THE JAGIELLONIAN
UNIVERSITY, 28–29 MAY 1939**

Abstract The last before the war, 8th Convention of Polish Geography Teachers, the only at that time nationwide forum for the exchange of geographical ideas, took place on 28–29 May 1939 at the Institute of Geography of the Jagiellonian University.

The organizer was the Polish Association of Geography Teachers chaired at that time by Professor Stanisław Pawłowski, the director of the Institute of Geography of the University of Poznan. Each convention had an extensive educational part, and all the events were accompanied by cartographic exhibitions and those featuring teaching aids. The main lecture under the title „Geography and national defence” was delivered by Professor S. Pawłowski. In it, he characterized in a comprehensive way Polish defensive conditions. Another speech at the plenary session concerned Cieszyn Silesia. It was delivered by Dr. Antoni Wrzosek, the deputy director of the Silesian Institute. The remaining part of the Convention was devoted to educational matters. Participants also had the opportunity to visit a specially prepared cartographic exhibition, and that featuring the latest teaching aids.

The Convention proceeded in a feverish atmosphere. Preparations for a probable war with Germany were under way everywhere. No one was expecting the attack of Stalin’s army and the occupation of part of the Polish territory by the Soviets. More and more often, patriotic feelings were publicly displayed. For many participants, the Krakow gathering was an occasion to meet friends and colleagues for the last time. Some speeches took on the character of a farewell. Three months later (exactly 94 days), the Second World War II broke out, and several days later Hitler’s aggression was followed by that of Stalin. The war brought martyrdom to a number of the Convention participants, both in German torture chambers and in the Soviet ones.

Keywords Geography, geographers, teachers of geography, geographic conventions.

Prof. zw. dr hab. Antoni Jackowski
Profesor emerytowany
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Wydział Biologii i Nauk o Ziemi
Uniwersytet Jagielloński
e-mail: antoni.jackowski@wp.pl